सुरभिः

(संस्कृतस्य पाठ्यपुस्तकम्)

(कक्षा-षष्ठी)

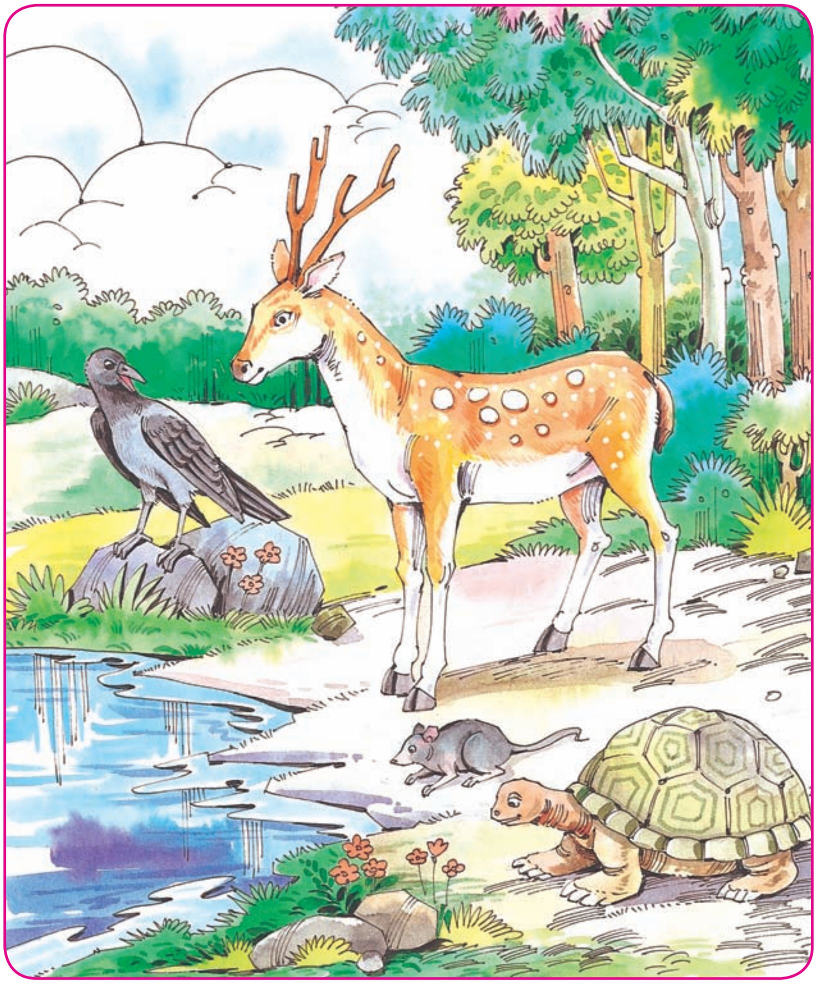

प्रकाशन विभाग

डी.ए.वी. कॉलेज प्रबंधकर्त्री समिति

चित्रगुप्त मार्ग, नई दिल्ली-110055

अनुक्रमः

पाठः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
	प्रार्थना	1
प्रथमः पाठः	पुरः पुरः प्रगच्छ रे	2
व्याकरणम्—	संस्कृत वर्णमाला [Sanskrit Alphabet]	7
द्वितीयः पाठः	मम प्रियः विद्यालयः	11
व्याकरणम्—	एतत्, तत् एवं किम् (सर्वनाम-शब्दानां प्रयोगः) [Use of Pronouns —This, That and What)]	17
तृतीयः पाठः	चत्वारि प्रियमित्राणि	23
व्याकरणम्—	अस्मद्– युष्मद्– सर्वनाम– रूपाणि [Forms of Pronouns— I, You]	35
चतुर्थः पाठः	मधुराः श्लोकाः	38
व्याकरणम्—	शब्दरूपाणि [Forms of Words—Nouns]	45
	कारकस्य परिचयः [Introduction to Cases]	52
पञ्चमः पाठः	जले अपि वसन्ति जीवाः	54
व्याकरणम्—	वचनम् [Numbers]	59
	धातुरूपाणि [Verb–Forms]	63
	पुल्लिङ्गम् [Masculine Gender]	68
षष्ठः पाठः	वीरबालिका गुञ्जनसक्सेना	71
व्याकरणम्—	लङ् लकारः (भूतकालः) [Past Tense]	76
	स्त्रीलिङ्गम् [Feminine Gender]	80

सप्तमः पाठः	प्रहेलिकाः	82
व्याकरणम्—	उपसर्गाः [Prefixes]	87
	अव्ययपदानि [Indeclinable Words]	88
अष्टमः पाठः	धन्या मातुः महिमा	93
व्याकरणम्—	शब्दरूपाणि [Forms of Words—Nouns]	98
नवमः पाठः	''सिक्किम'' प्रदेशस्य सौन्दर्यम्	103
व्याकरणम्—	लृट्लकारः (भविष्यत् काल) [Future Tense]	108
	नपुंसकलिङ्गम् [Neuter Gender]	111
दशमः पाठः	योग्यः शिष्यः	114
व्याकरणम्—	उपपद-विभक्तिः	120
एकादशः पाठः	मधुराणि वचनानि	122
व्याकरणम्—	प्रत्ययः [Suffix]	128
	सङ्ख्याः [Numbers]	129

प्रार्थना

स्वस्ति पन्थामनुचरेम
सूर्याचन्द्रमसाविव।
पुनर्ददताघ्नता
जानता सं गमेमहि।।

प्रथमः पाठः

पुरः पुरः प्रगच्छ रे

पुरः पुरः प्रगच्छ रे

प्रगाय मातृवन्दनम्।

स्व-जन्म-भूमि **रक्षणे**

प्रयच्छ वीर! जीवनम्।।

शिरः कुरु **समुन्नतम्**

तवास्तु मा **क्वचिद्** भयम्।

पुरः पुरः प्रगच्छ रे

प्रगाय मातृवन्दनम्।।

रणे धृतिः सुकौशलम्

प्रवर्धताम् मनोबलम्।

सुनिश्चितः **जयस्तव**

कुरु स्वधर्मपालनम्।।

पुरः पुरः प्रगच्छ रे

प्रगाय मातृवन्दनम्।।

शब्दार्थाः Word-Meaning

पुरः पुरः	आगे-आगे	ahead
प्रगच्छ	बढ़ते चलो	go
प्रगाय	गाओ	sing
मातृवन्दनम्	मातृवन्दना	motherland's prayer
स्व	अपनी	self
रक्षणे	रक्षा में	in defence
प्रयच्छ	दो	give
शिरः	सिर	head
समुन्नतम्	ऊँचा	high
तव	तुम्हारा	your
अस्तु	हो	be
क्वचिद्	कोई	any
रणे	युद्ध में	in war
धृतिः	धैर्य	patience
सुकौशलम्	अच्छा कौशल	good skill
प्रवर्धताम्	बढ़ाते रहो	increase
मनोबलम्	मनोबल	mental strength
जयः	विजय	win
कुरु	करो	do
स्वधर्मपालनम्	अपने धर्म का पालन	obey your duties

अभ्यासः

1. **चित्रं दृष्ट्वा लिखन्तु 'आम्' अथवा 'न'–**

(i) किम् एते वीराः बालाः सन्ति? ----------आम्----------

(ii) किम् सर्वेषां हस्ते राष्ट्रध्वजः अस्ति? --------------------

(iii) किम् एते वीरबालाः अग्रे-अग्रे गच्छन्ति? --------------------

(iv) किम् अत्र पञ्च (5) बालाः सन्ति? --------------------

(v) किम् एते वीरबालाः प्रसन्नाः सन्ति? --------------------

(vi) किम् एतेषां दृष्टिः अग्रे अस्ति? --------------------

(vii) किम् एतेषां मनसि भयम् अस्ति? --------------------

2. **चित्रं दृष्ट्वा पाठात् उपयुक्तपदानि चित्वा वाक्यानि पूरयन्तु–**

पुरः पुरः -------------------------------------- रे

प्रगाय --------------------------------------।

स्व-जन्म-भूमि --------------------------------------

प्रयच्छ वीर! --------------------------------------।

रणे ------------------------------------- सुकौशलम्

प्रवर्धताम् -------------------------------------।

------------------------------------- जयस्तव

कुरु ---।

3. **उचितं शब्दार्थं चित्वा लिखन्तु–**

(i) पुरः पुरः	-----------------------------	विजयः
(ii) प्रयच्छ	-----------------------------	अग्रे-अग्रे
(iii) जयः	-----------------------------	पृथ्वी
(iv) भूमिः	-----------------------------	युद्धे
(v) रणे	-----------------------------	देहि

■ मूल्यात्मकः प्रश्नः

भवन्तः एतत् गीतम् अपठन्। एतत् गीतं देशभक्तिं प्रति प्रेरयति। 'भवन्तः स्वदेशाय किं किं कर्तुम् शक्नुवन्ति' इति वदन्तु लिखन्तु च–

■ गतिविधिः

अधः प्रदत्तस्थाने राष्ट्रध्वजं निर्माय उचितैः वर्णैः पूरयन्तु–

व्याकरणम्

संस्कृत वर्णमाला
[Sanskrit Alphabet]

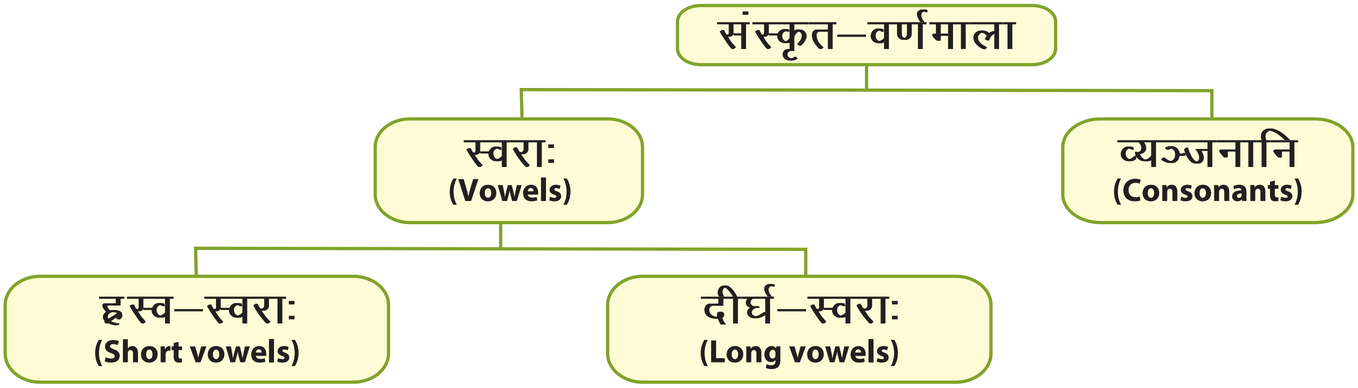

स्वराः

ह्रस्व-स्वराः	—	अ	इ	उ	ऋ	लृ			
दीर्घ-स्वराः	—	आ	ई	ऊ	ॠ	ए	ऐ	ओ	औ

व्यञ्जनानि

क-वर्गः	क् ख् ग् घ् ङ्
च-वर्गः	च् छ् ज् झ् ञ्
ट-वर्गः	ट् ठ् ड् ढ् ण्
त-वर्गः	त् थ् द् ध् न्
प-वर्गः	प् फ् ब् भ् म्
अन्तःस्थाः	य् र् ल् व्
उष्माः	श् ष् स् ह

संयुक्त-व्यञ्जनानि

क्ष = क् + ष् + अ

त्र = त् + र् + अ

ज्ञ = ज् + ञ् + अ

मात्रा-अवबोधनम्

वर्णाः	मात्राः	वर्ण + मात्रा
अ	—	क = क् + अ
आ	ा	का = क् + आ
इ	ि	कि = क् + इ
ई	ी	की = क् + ई
उ	ु	कु = क् + उ
ऊ	ू	कू = क् + ऊ
ऋ	ृ	कृ = क् + ऋ
ॠ	ॄ	कॄ = क् + ॠ
ए	े	के = क् + ए
ऐ	ै	कै = क् + ऐ
ओ	ो	को = क् + ओ
औ	ौ	कौ = क् + औ
अं	ं	कं = क् + अं
अः	ः	कः = क् + अः

अभ्यासः

1. वर्ण-विन्यासं कुर्वन्तु (Disjoin the letters)—

रु = र् + उ	शी = श् + ई	चौ = च् + औ	छ = छ् + अ
रू = --------+--------	षे = --------+--------	तै = --------+--------	मि = --------+--------
धा = --------+--------	पो = --------+--------	ठः = --------+--------	तृ = --------+--------
टी = --------+--------	ने = --------+--------	डं = --------+--------	वॄ = --------+--------
ग = --------+--------	चा = --------+--------	ति = --------+--------	मी = --------+--------
वृ = --------+--------	थे = --------+--------	धो = --------+--------	पौ = --------+--------

2. वर्ण-योजनं कुर्वन्तु (Join the letters)–

अ् + त् + र् + अ	=	अत्र	(यहाँ, here)
क् + उ + त् + र् + अ	=		(कहाँ, where)
त् + अ + त् + र् + अ	=		(वहाँ, there)
स् + अ + द् + आ	=		(हमेशा, always)
य् + अ + द् + आ	=		(जब, when)
त् + अ + द् + आ	=		(तब, then)
क् + अ + द् + आ	=		(कब, when)
य् + अ + द् + इ	=		(अगर, if)

3. उदाहरणानुसारं कुर्वन्तु–

अधुना	(अब, now)	=	अ + ध् + उ + न् + आ
अपि	(भी, also)	=	अ + प् + इ
अथवा	(या, or)	=	
अतः	(इसलिए, therefore)	=	
आम्	(हाँ, yes)	=	
उच्चैः	(ज़ोर से, loudly)	=	
शनैः	(धीरे, slowly)	=	
एव	(ही, only)	=	
एकदा	(एक बार, once)	=	
एवम्	(इस प्रकार, like this)	=	
च	(और, and)	=	
न	(नहीं, not)	=	
नीचैः	(नीचे, downward)	=	
पुनः	(फिर, again)	=	
परन्तु	(लेकिन, but)	=	
पुरा	(बहुत समय पहले, once upon a time)	=	
शीघ्रम्	(जल्दी, quickly)	=	
श्वः	(आने वाला कल, tomorrow)	=	
ह्यः	(बीता हुआ कल, yesterday)	=	

बहिः	(बाहर, out)	=	--
विना	(बिना, without)	=	--

4. ध्यानेन पश्यन्तु (See carefully)–

द्य	=	द् + य् + अ	(यद्यपि = य् + अ + द् + य् + अ + प् + इ)
श्र	=	श् + र् + अ	(श्रवण = श् + र् + अ + व् + अ + ण् + अ)
ह्र	=	ह् + र् + अ	(ह्रस्व = ह् + र् + अ + स् + व् + अ)
हृ	=	ह् + ऋ	(हृदय = ह् + ऋ + द् + अ + य् + अ)
क्र	=	क् + र् + अ	(क्रम = क् + र् + अ + म् + अ)
कृ	=	क् + ऋ	(कृषि = क् + ऋ + ष् + इ)
वृ	=	व् + ऋ	(वृष्टि = व् + ऋ + ष् + ट् + इ)
कर्म	=	क् + अ + र् + म् + अ	
धर्म	=	ध् + अ + र् + म् + अ	

5. वर्णविन्यासं कुर्वन्तु–

आम्रं (आम्रम्)	=	--------------------------------------
राष्ट्रं (----------)	=	--------------------------------------
भ्रमति	=	--------------------------------------
हृष्टः	=	--------------------------------------
हर्षः	=	--------------------------------------
वृषभः	=	--------------------------------------
इक्षु	=	--------------------------------------
डमरूः	=	--------------------------------------
छत्रम्	=	--------------------------------------

* * * * * *

मम प्रियः विद्यालयः

द्वितीयः पाठः

एषः विद्यालयः अस्ति।

एषः **मम** विद्यालयः अस्ति।

मम विद्यालयः सुन्दरः अस्ति।

मम विद्यालयः **विशालः** अपि अस्ति।

अहं **प्रतिदिनं** विद्यालयं **गच्छामि**।

अहं विद्यालये प्रतिदिनं पाठं **पठामि**।

अहं विद्यालये प्रतिदिनं **लेखम्** अपि लिखामि।

विद्यालये मम **अनेकानि** मित्राणि सन्ति।

अहं **मित्रैः सह क्रीडामि।**

अस्माकं विद्यालये अनेकानि **चित्राणि** सन्ति।

चित्राणि सुन्दराणि सन्ति।

वयं मिलित्वा सुन्दराणि चित्राणि **पश्यामः।**

वयं मिलित्वा **गीतानि** अपि **गायामः।**

वयं मिलित्वा **क्रीडाङ्गणे** क्रीडामः धावामः च।

अस्माकम् अध्यापकाः अध्यापिकाः च **स्नेहेन पाठयन्ति।**

वयम् अपि स्नेहेन पठामः अध्यापकानाम् **च** सम्मानं कुर्मः।

यदा अवकाशः भवति वयं मिलित्वा **एव** गृहम् **आगच्छामः।**

वयं मिलित्वा एव गृहकार्यं **कुर्मः** क्रीडामः च।

शब्दार्थाः Word-Meaning

एषः	यह	this
मम	मेरा	my
विशालः	बड़ा	big
प्रतिदिनं	रोज़	daily
गच्छामि	(मैं) जाता हूँ/जाती हूँ	(I) go
पठामि	(मैं) पढ़ता हूँ/पढ़ती हूँ	(I) read
लेखम्	लेख (को)	writing
अनेकानि	बहुत से	many
मित्रैः सह	मित्रों के साथ	with friends

क्रीडामि	(मैं) खेलता हूँ/खेलती हूँ	(I) play
अस्माकं	हमारे	our
चित्राणि	चित्र	pictures
वयं	हम	we
मिलित्वा	मिलकर	together
पश्याम:	(हम) देखते हैं	(we) see
गीतानि	गीत	songs
गायाम:	(हम) गाते हैं	(we) sing
क्रीडाङ्गणे	खेल के मैदान में	in playground
स्नेहेन	प्यार से	with love
पाठयन्ति	पढ़ाते हैं/पढ़ाती हैं	teach
यदा	जब	when
अवकाश:	छुट्टी	holiday/break
एव	ही	only
आगच्छाम:	(हम) आते हैं	(we) come
कुर्म:	(हम) करते हैं	(we) do

अभ्यासः

1. पाठं पठित्वा लिखन्तु 'आम्' अथवा 'न'–

(i) किं मम विद्यालयः सुन्दरः अस्ति? ---------आम्---------

(ii) किं मम विद्यालयः विशालः अपि अस्ति? --------------------

(iii) किम् अहं प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छामि? --------------------

(iv) किम् अहं गीतं लिखामि? --------------------

(v) किम् अहं मित्रैः सह क्रीडामि? --------------------

(vi) किम् अस्माकम् अध्यापकाः स्नेहेन पाठयन्ति? --------------------

2. मञ्जूषायां प्रदत्त-पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) अहं प्रतिदिनं -------------------- गच्छामि।

(ii) विद्यालये प्रतिदिनं --------------- पठामि।

(iii) प्रतिदिनं ------------------ अपि लिखामि।

(iv) वयं मिलित्वा ------------------- गायामः।

(v) वयं सुन्दराणि ------------------ पश्यामः।

मञ्जूषा
गीतानि
विद्यालयं
पाठं
चित्राणि
लेखम्

3. उचितं पर्याय-पदं चित्वा लिखन्तु–

(i) विद्यालयः ------------------------------

(ii) सुन्दरः ------------------------------

(iii) प्रतिदिनं ------------------------------

(iv) क्रीडाङ्गणे ------------------------------

(v) सम्मानं ------------------------------

मञ्जूषा
नित्यं
पाठशाला
आदरः
शोभनः
क्रीडाक्षेत्रे

4. पाठं पठित्वा एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च–

(i) एषः कः अस्ति? ------------------------------

(ii) विद्यालये कानि सुन्दराणि सन्ति? ------------------------------

(iii) विद्यालये अहं कैः सह क्रीडामि? ------------------------------

(iv) वयं कुत्र क्रीडामः धावामः च? ------------------------------

(v) वयं केषां सम्मानं कुर्मः? ------------------------------

5. एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च–

(i) कः विशालः अस्ति?

(ii) विद्यालये अनेकानि कानि सन्ति?

(iii) के स्नेहेन पाठयन्ति?

(iv) कस्य अनेकानि मित्राणि सन्ति?

(v) वयं मिलित्वा किं कुर्मः?

---

6. मञ्जूषातः उचितं वाक्यं चित्वा चित्राणां समक्षं लिखन्तु–

मञ्जूषा बालः लिखति। बालः नमति। बालः पठति। बालः चलति।

■ मूल्यात्मकः प्रश्नः

भवन्तः अपठन् यत् छात्राः प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छन्ति। ते अध्यापकानां सम्मानं कुर्वन्ति। ते गृहकार्यम् अपि मिलित्वा कुर्वन्ति। अधुना स्वविषये विचारयन्तु–

भवान्/भवती विद्यालये किं किं करोति?

■ गतिविधिः

भवान्/भवती प्रतिदिनं विद्यालये अनेकानि वस्तूनि पश्यति। यथा– पुस्तकानि, श्यामपट्टम्, सङ्गणकम्, आसन्दिकाम्, श्वेतवर्तिकाम्, पादकन्दुकम् आदिवस्तूनि। कयोः अपि द्वयोः चित्रं निर्माय तयोः नामनी लिखन्तु–

व्याकरणम्

एतत्, तत् एवं किम् (सर्वनाम-शब्दानां प्रयोगः)
[Use of Pronouns —This, That and What]

एषः **कः** अस्ति?

एषः मम विद्यालयः अस्ति।

एतस्य भवनं सुन्दरम् अस्ति।

तौ छात्रौ विद्यालयं गच्छतः।

तत् भवनम् अतीव विशालम् अस्ति।

के द्वारे तिष्ठन्ति?

एते छात्राः द्वारे तिष्ठन्ति?

ते सर्वे कक्षासु गच्छन्ति।

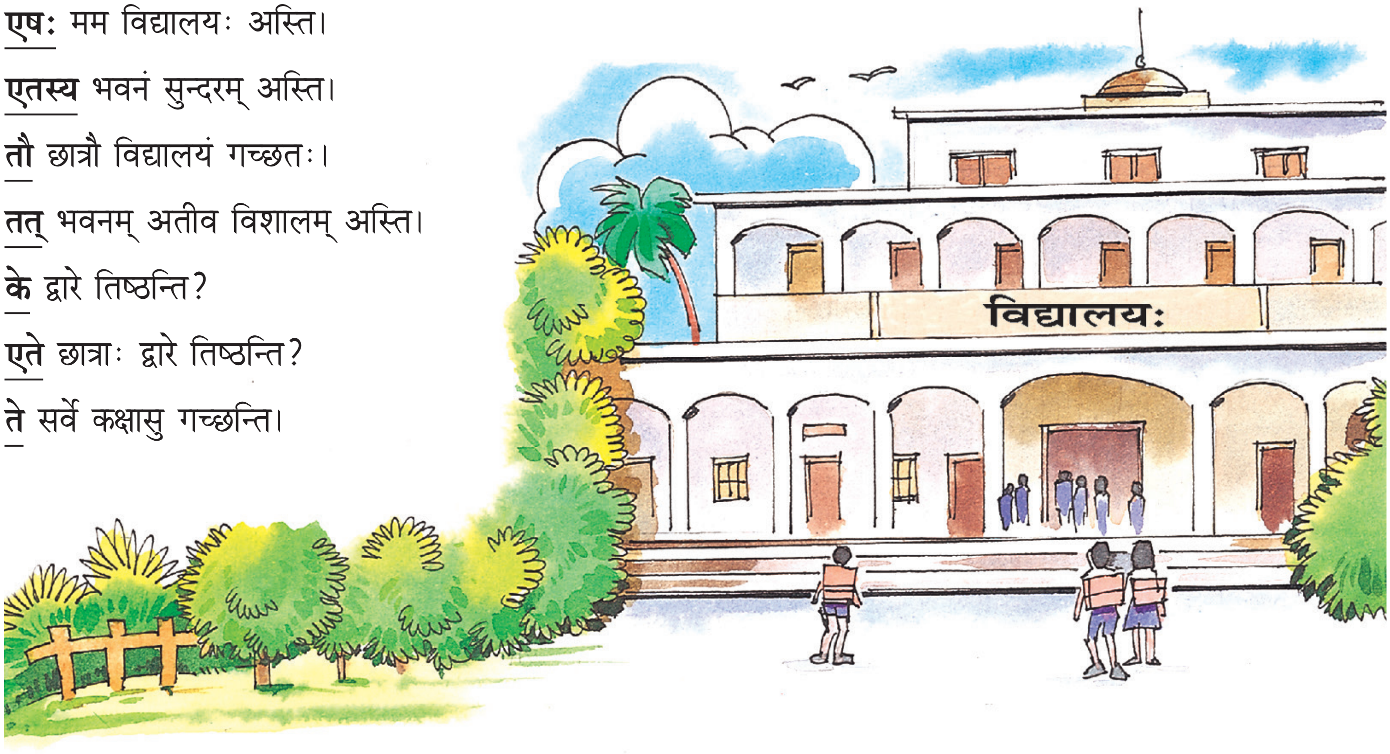

- उपरिलिखितेषु वाक्येषु रेखाङ्किततानि ''कः, एषः, एतस्य, तौ, तत्'' इति पदानि सर्वनामपदानि सन्ति।
- अत्र 'एषः', 'एतस्य', 'एते' इति पदानि 'एतत्' (यह, This) शब्दस्य रूपाणि सन्ति।
- 'तौ', 'तत्', 'ते' इति पदानि 'तत्' (वह, That) शब्दस्य रूपाणि सन्ति।
- 'कः' इति पदम् 'किम्' (क्या, What) शब्दस्य रूपम् अस्ति। 'किम्' पदस्य प्रयोगः प्रश्ननिर्माणाय अपि भवति।
- 'एतत्', 'तत्' एवं 'किम्' शब्दानाम् रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति।

■ अधुना एतेषां सर्वनामपदानां विभिन्नलिङ्गेषु लिखितानि रूपाणि पश्यन्तु–

एतत् (पुल्लिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एषः	एतौ	एते
द्वितीया	एतम्	एतौ	एतान्
तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

एतत् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एषा	एते	एताः
द्वितीया	एताम्	एते	एताः
तृतीया	एतया	एताभ्याम्	एताभिः
चतुर्थी	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
पञ्चमी	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
षष्ठी	एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
सप्तमी	एतस्याम्	एतयोः	एतासु

एतत् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एतत्	एते	एतानि
द्वितीया	एतत्	एते	एतानि
तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

तत् (पुल्लिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तत् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तत् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

किम् (पुल्लिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

किम् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पञ्चमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

किम् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

■ 'किम्' सर्वनाम-पदस्य प्रयोगः प्रश्ननिर्माणार्थम् भवति। अन्यानि प्रश्नवाचकानि अव्ययपदानि अपि सन्ति येषां प्रयोगः प्रश्ननिर्माणार्थं भवति।

कदा	–	कब	(When)
कुत्र	–	कहाँ	(Where)
कथम्	–	कैसे/किस प्रकार	(How)
किमर्थम्	–	किसलिए	(Why)
कुतः	–	कहाँ से	(From where)
कति	–	कितने	(How many)

अभ्यासः

1. ध्यानेन पश्यन्तु पठन्तु अवगच्छन्तु लिखन्तु च (See, read, understand and write carefully)–

एकवचनम् (Singular)		द्विवचनम् (Dual)		बहुवचनम् (Plural)	
सः (पु०) (वह, He)	-------- सः --------	तौ	--------------	ते	--------------
सा (स्त्री०) (वह, She)	-------------------	ते	--------------	ताः	--------------
कः (पु०) (कौन, Who)	-------------------	कौ	--------------	के	--------------
का (स्त्री०) (कौन, Who)	-------------------	के	--------------	काः	--------------
एषः (पु०) (यह, This)	-------------------	एतौ	--------------	एते	--------------
एषा (स्त्री०) (यह, This)	-------------------	एते	--------------	एताः	--------------

2. उचित-सर्वनामपदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु (Fill in the blanks using appropriate pronouns)–

पुल्लिङ्गे	एषः	बालकः	एतौ	बालकौ	एते	बालकाः
	एषः	कः	एतौ	-------------	एते	-------------
स्त्रीलिङ्गे	एषा	बालिका	एते	बालिके	एताः	बालिकाः
	एषा	का	एते	-------------	एताः	-------------
नपुंसकलिङ्गे	एतत्	पुस्तकम्	एते	पुस्तके	एतानि	पुस्तकानि
	एतत्	किम्	एते	-------------	एतानि	-------------
पुल्लिङ्गे	सः	छात्रः	------------	छात्रौ	------------	छात्राः
स्त्रीलिङ्गे	सा	छात्रा	------------	छात्रे	------------	छात्राः
नपुंसकलिङ्गे	तत्	फलम्	------------	फले	------------	फलानि

******

चत्वारि प्रियमित्राणि

तृतीयः पाठः

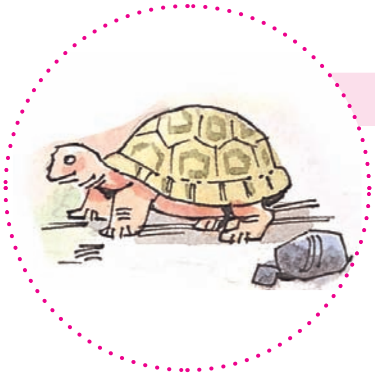

एषः कच्छपः।

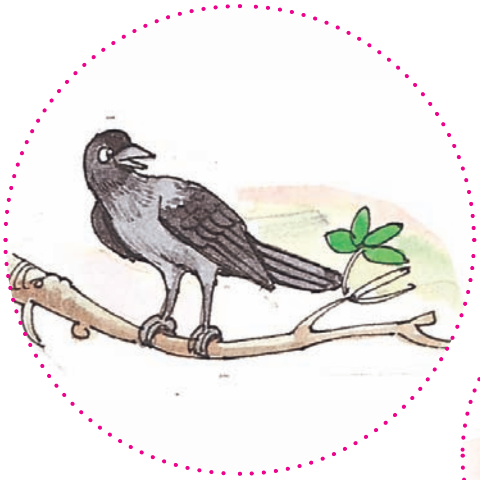

एषः काकः।

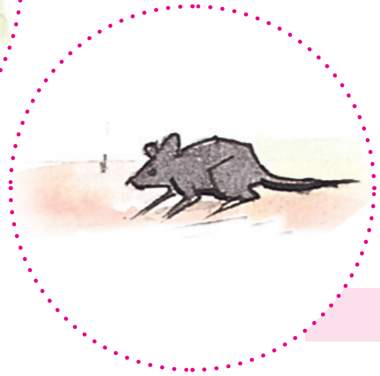

एषः मूषकः।

एषः हरिणः।

एतानि चत्वारि मित्राणि **सन्ति**। एतानि **प्रियमित्राणि** सन्ति।

एतानि प्रियमित्राणि एकस्मिन् **वने** मिलित्वा **वसन्ति**।

एकदा हरिणः दूरम् गच्छति। सायङ्कालः भवति परन्तु **सः** न **आगच्छति**। मूषकः काकः कच्छपः च प्रतीक्षां **कुर्वन्ति**। **ते** परस्परं **वार्तालापं** कुर्वन्ति।

सायङ्कालः भवति परन्तु हरिणः न आगच्छति।

काकः हरिणम् पश्यति। सः तस्य **समीपं** गच्छति। सः हरिणं **पृच्छति**-

काकः आगच्छति। कच्छपः मूषकः च तं पृच्छतः—

मूषकः जालं कृन्तति। हरिणः **मुक्तः** भवति। **सर्वे प्रसन्नाः भूत्वा गच्छन्ति**।

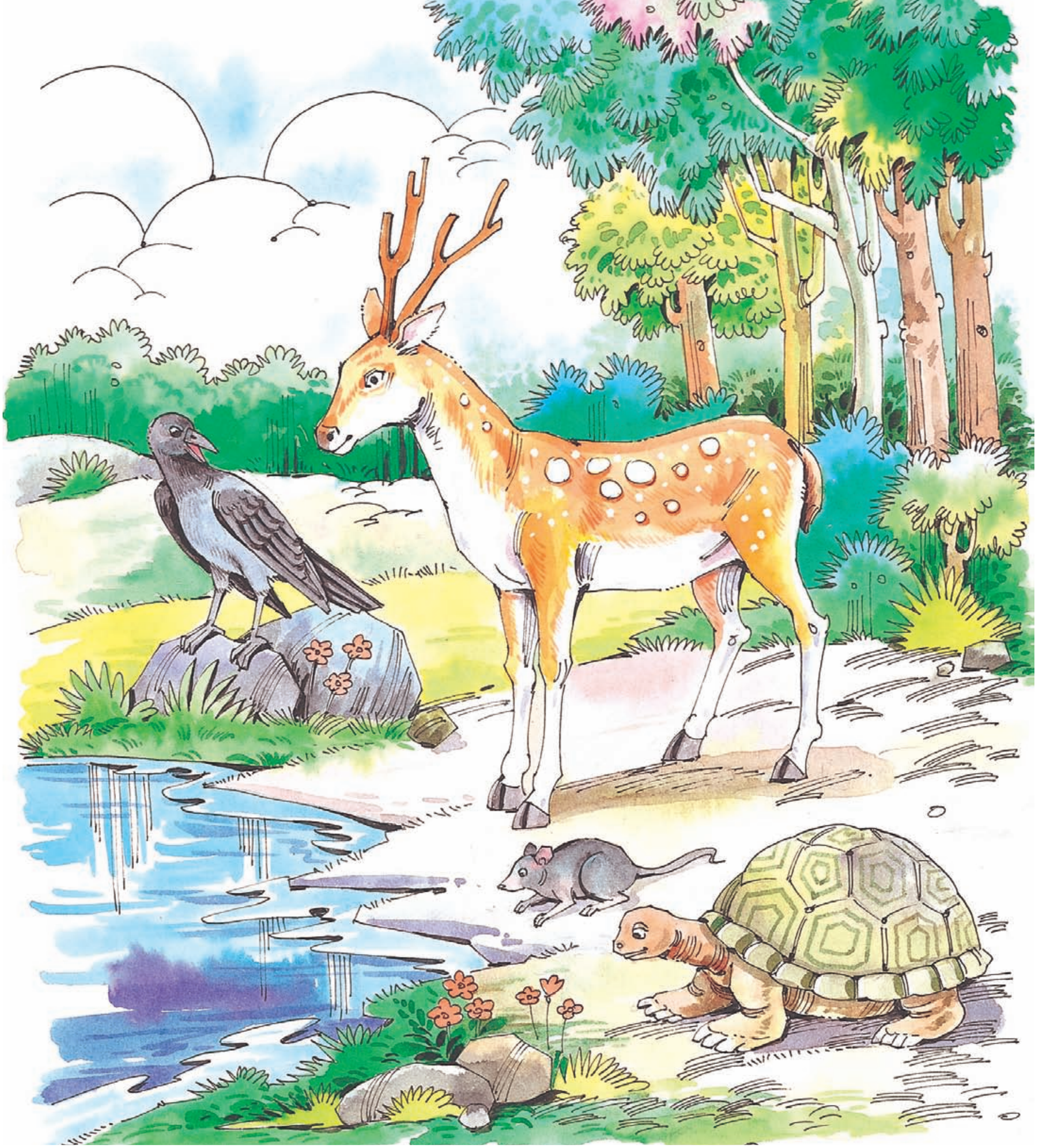

सर्वे **पुनः** प्रसन्नाः भूत्वा मिलित्वा च **सुखेन** वसन्ति।

शब्दार्थाः Word-Meaning

कच्छपः	कछुआ	tortoise/turtle
काकः	कौआ	crow
हरिणः	हिरण	deer
मूषकः	चूहा	mouse
एतानि	ये	these
चत्वारि	चार	four
सन्ति	हैं	are
प्रियमित्राणि	अच्छे प्यारे दोस्त	best friends
वने	जंगल में	in forest
वसन्ति	(वे) रहते हैं	(they) live
एकदा	एक बार	once
सः	वह	he
आगच्छति	(वह) आता है	(he) comes
कुर्वन्ति	(वे) करते हैं	(they) do
ते	वे	they
वार्तालापं	बातचीत	conversation
कुत्र	कहाँ	where
न	नहीं	don't/no
जानामि	(मैं) जानता हूँ	(I) know
अधुना	अब	now
आगच्छत्	(वह) आया	(he) came
संकटे	मुसीबत में	in trouble
पश्यामि	(मैं) देखता हूँ	(I) see
त्वम्	तुम	you

असि	(तुम) हो	(you) are
त्राहि	बचाओ, रक्षा करो	protect
माम्	मुझे	me
समीपं	पास	near
पृच्छति	(वह) पूछता है	(he) asks
कथम्	कैसे	how
अभवत्	हुआ	happened
व्याध:	शिकारी	hunter
अबद्धत्	बाँध लिया	trapped
सहायतार्थम्	मदद के लिए	for help
शीघ्रम्	जल्दी	quickly
स्वजालेन	अपने जाल से	with his net
भविष्यति	होगा	will be
चिन्तां	फ़िक्र	worry
मा	मत	don't
कर्तिष्यामि	(मैं) काट दूँगा	(I) will cut
त्वाम्	तुम्हें	you
स्वपृष्ठे	अपनी पीठ पर	on my back
नेष्यामि	(मैं) ले जाऊँगा	(I) will take
मुक्त:	स्वतन्त्र	free
सर्वे	सब	all
प्रसन्ना:	प्रसन्न, खुश	happy
भूत्वा	होकर	on being
गच्छन्ति	(वे) जाते हैं	(they) go
पुन:	फिर	again
सुखेन	सुख से	happily

अभ्यासः

1. एतानि कथनानि शुद्धानि अशुद्धानि वा वदन्तु लिखन्तु च–

कथनानि	उत्तराणि
(i) चत्वारि प्रियमित्राणि वने वसन्ति।	शुद्धम्
(ii) एकदा हरिणः दूरं गच्छति।	-------------------
(iii) व्याधः कच्छपं जालेन अबद्धत्।	-------------------
(iv) मूषकः जालं कृन्तति।	-------------------
(v) कच्छपः अत्र-तत्र पश्यति।	-------------------
(vi) सर्वे प्रसन्नाः भूत्वा सुखेन वसन्ति।	-------------------

2. मञ्जूषायां प्रदत्त-पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) चत्वारि मित्राणि मिलित्वा --------------- वसन्ति।

(ii) हरिणः ------------------ गच्छति।

(iii) ते परस्परं --------------- कुर्वन्ति।

(iv) ------------------ हरिणम् पश्यति।

(v) ------------------ मुक्तः अभवत्।

काकः
वार्तालापं
वने
हरिणः
दूरम्

3. उचितं विपरीतं पदं चित्वा लिखन्तु–

(i) दूरम् ------------------------------

(ii) सायङ्कालः ------------------------------

(iii) प्रसन्नाः ------------------------------

(iv) सुखेन ------------------------------

(v) मुक्तः ------------------------------

खिन्नाः
दुःखेन
प्रातःकालः
बद्धः
समीपम्

4. **एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च–**

(i) कः दूरं गच्छति? (हरिणः, काकः)

(ii) हरिणम् कः अबध्नत्? (कृषकः, व्याधः)

(iii) संकटे कः आसीत्? (काकः, हरिणः)

(iv) जालम् कः अकृन्तत्? (मूषकः, कच्छपः)

(v) के प्रसन्नाः अभवन्? (चत्वारि मित्राणि, सर्वे जनाः)

----

5. **एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च–**

(i) चत्वारि मित्राणि कुत्र वसन्ति स्म?

(ii) के प्रतीक्षां कुर्वन्ति?

(iii) व्याधः हरिणम् केन अबध्नत्?

(iv) मूषकं हरिणस्य समीपे कः अनयत्?

(v) कः कथयति– 'त्राहि माम्, त्राहि माम्'?

----

6. **एतानि वाक्यानि कथाक्रमानुसारं योजयित्वा पठन्तु लिखन्तु च–**

(i) काकः मूषकम् हरिणस्य समीपम् अनयत्।

(ii) एकदा एकः व्याधः हरिणम् जालेन अबध्नत्।

(iii) हरिणस्य मित्राणि तस्य प्रतीक्षाम् अकुर्वन्।

(iv) हरिणः मुक्तः अभवत्।

(v) मूषकः जालम् अकृन्तत्।

(i) ---

(ii) ---

(iii) ---

(iv) ---

(v) ---

7. उचितपदैः वाक्यानि रचयन्तु–

एषः	मूषकः	धावति
सः	हरिणः	गच्छति
अत्र	अत्र	खादति
तत्र	कच्छपः	उत्पतति
व्याधः	काकः	आगच्छति

यथाः– (i) व्याधः अत्र आगच्छति।

(ii) ---

(iii) ---

(iv) ---

(v) ---

■ मूल्यात्मकः प्रश्नः

भवान्/भवती पाठे चतुर्णाम् मित्राणाम् विषये अपठत्। भवताम् कति मित्राणि सन्ति? भवान्/भवती मित्रैः सह कीदृशं व्यवहारं करोति? केषाञ्चित् त्रयाणां कार्याणाम् उल्लेखं कुरु।

गतिविधिः

1. अधोलिखित-तालिकायाम् पशु-पक्षिणाम् नामानि उदाहरणानुसारं चिह्नीकुरुत–

	वा	पः	न	वा		स	र्पः	ग	जः
	सिं	हः	रः	न		क	च्छ	पः	
	ग	टः	क	रः				यः	
					ह	पः		धे	मू
सा	र	च	ता		रि	कः		ष	रः
	रि	ट	लः		णः	न	कः	र	शु
	ष	का	कः					ब	कः
	कु	प		शु	अ	जा	प		
कु	क्कु	टः		क	श्वः	श		धे	कः
षः	रः	क		शृ	गा	लः	हः	नुः	वः

2. उपरिलिखित–तालिकायां चिह्नीकृतानि पशु-पक्षिणाम् नामानि अधः लिखन्तु–

सिंहः

अस्मद्–युष्मद्–सर्वनाम–रूपाणि
[Forms of Pronouns—I, You]

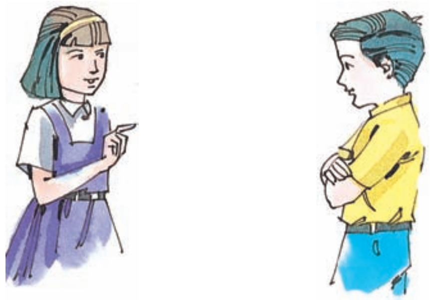

सुधा – अहं सुधा अस्मि। त्वं कः असि?

दिवाकरः – अहं दिवाकरः अस्मि। त्वं किं करोषि?

सुधा – अहं पठामि। त्वं किं करोषि?

दिवाकरः – अहम् अपि पठामि। त्वं कुत्र पठसि?

सुधा – अहं डी.ए.वी. विद्यालये पठामि। त्वं कुत्र पठसि?

दिवाकरः – अहम् अपि डी.ए.वी. विद्यालये पठामि। अहं तत्र संस्कृतं पठामि। किं त्वम् अपि संस्कृतं पठसि?

सुधा – आम्, अहम् अपि संस्कृतं पठामि। आवाम् उभौ संस्कृतं पठावः। किं त्वं सायङ्काले खेलसि?

दिवाकरः – आम्! अहं सायङ्काले क्रीडामि। मम मित्राणि अपि खेलन्ति।

सुधा – मम मित्राणि अपि खेलन्ति।

दिवाकरः – वयं सर्वे क्रीडामः।

अस्मिन् संवादे 'अहं' 'वयम्' इति पदद्वयम् 'अस्मद्' सर्वनामशब्दस्य द्वे रूपे स्तः। एवमेव 'त्वं' पदं 'युष्मद्' सर्वनामशब्दस्य रूपम् अस्ति। अधुना वयं एतयोः रूपाणि पठिष्यामः।

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

एवमेव **'युष्मद्'** सर्वनामशब्दस्य रूपाणि अपि भवन्ति–

विभक्तिः	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

अभ्यासः

1. **मञ्जूषायाः उचितपदानि गृहीत्वा अधोलिखितं वार्तालापं पूरयत–**

छात्राः – नमो नमः महोदय!

आचार्यः – भो छात्राः। आगच्छत -------------------- स्वागतम् अस्ति।

छात्राः – धन्यवादाः।

आचार्यः – विवेक! -------------------- सह एषः नवीनः छात्रः कः अस्ति?

विवेकः – महोदय! -------------------- सह मम नवीनं मित्रम् विनीतः अस्ति।

आचार्यः – किं -------------------- मित्रम् अत्रैव पठिष्यति?

विवेकः – आम् -------------------- मित्रम् अत्रैव पठिष्यति।

आचार्यः – अस्तु!अद्य -------------------- किम् पठिष्यथ?

छात्राः – महोदय!-------------------- व्याकरणम् उपदिशतु (पाठयतु) भवान्।

मञ्जूषा

त्वया
मम
अस्मान्
युष्माकम्
यूयम्
मया
तव

2. अधोलिखितेषु वाक्येषु स्थूलपदानि बहुवचने परिवर्तयन्तु–

अहम् षष्ठी-कक्षायाः **छात्रा अस्मि**। **त्वम्** कस्याः कक्षायाः छात्रा **असि**? **अहम्** मित्रैः सह विद्यालयं **गच्छामि**। **त्वम्** केन सह विद्यालयं **गच्छसि**? तत्र नरेशः महोदयः **माम्** संस्कृतम् पाठयति। **त्वाम्** संस्कृतम् कः पाठयति? **मम** मित्राणि **मह्यम्** भोजनं यच्छन्ति। किम् **तव** मित्राणि **तुभ्यम्** भोजनं यच्छन्ति? **मम** अध्यापकाः अध्यापिकाः च **मयि** विश्वसन्ति। किम् **तव** अध्यापकाः अध्यापिकाः च **त्वयि** विश्वसन्ति?

❊❊❊❊❊❊